

שלמה בונימוביץ

ביצורי תקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל כתופעה חברתית

מבוא

בשנת 1906, בעקבות מחקריו בתל אל-יהודיה שבדלתא המזרחית של הנילוס, טען סר פלינדרס פיטרי בגאווה כי לראשונה יש בידיו עדויות 'למפעל גדול של "המלכים הרועים" המסתוריים או החיקסוסים'.¹ פיטרי התכוון למתחם הגדול מוקף סוללות העפר אשר מאפיין את האתר, שהוא פירשו כ'מחנה חיקסוסים' שהוקם על-ידי נוודים. להערכתו יכול היה המחנה להכיל כארבעים אלף איש ואף כפול מזה, אם 'הצטופפו הללו כחיילים אנגליים במאהליהם!'.²

מחקרים מאוחרים יותר, שנערכו במהלך שנות העשרים והשלושים בארץ-ישראל וסוריה באתרים המתאפיינים במתחמי סוללות עפר (כרכמיש, קטנה, חצור ואשקלון), אוששו לכאורה את הקשר בין אלה ל'חיקסוסים', לא רק מבחינה כרונולוגית אלא גם מבחינה עניינית. מאחר שה'חיקסוסים' נחשבו

מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי ביום העיון השנתי לזכר פרופ' יוחנן אהרוני ז"ל בכ"ד באייר תשנ"א (9 במאי 1991); יום העיון נערך מטעם החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, המכון לארכאולוגיה על-שם סוניה ומרקו נדלר באוניברסיטת תל-אביב והמרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה באוניברסיטת תל-אביב (יד יצחק בן-צבי).

1 W.M.F. Petrie, *Hyksos and Israelite Cities*, London 1906, p. 2

2 שם, עמ' 3-10; לדיון מקיף באתר ראה: G.R.H. Wright, 'Tell el-Yehudiyah and the Glacis', *ZDPV*, 84, שם, עמ' 3-10; ושם מסקנות שונות מאלה של פיטרי. (1968), pp. 1-17

ללוחמי מרכבות שמוצאם מן הערבות הטרנס-קווקזיות, אך טבעי היה לפרש את 'המתחמים המבוצרים' כמגרשי חניה מוגנים למרכבותיהם יקרות הערך, שקשה היה לאחסן בערים הכנעניות הקטנות וצפופות האוכלוסין.³

מאז המחקרים הללו חלו תמורות מרחיקות לכת בהבנתנו את נושא ה'חיקוסוס' מבחינה היסטורית וארכאולוגית.⁴ בין היתר התברר כי 'מגרשי החניה' מוקפי סוללות העפר העצומות אינם אלא אתרי יישוב, וכי חלקלקות עפר מרשימות, בעלות זיקה גלויה לסוללות המתחמים, דיפנו בתקופת הברונזה התיכונה (1550-2000 לפה"ס) את מדרונותיהם של תלים רבים בארץ-ישראל.⁵ יתר על כן, חקירת מספר לא מבוטל של סוללות וחלקלקות העמידה אותנו (אם כי לא במידה משביעת רצון עדיין) על מורכבותן ותחומן הטכני ועל היקף העבודה שהושקעה בהקמתן.⁶

לא מכבר טען ויליאם ג' דיור כי מרבית ההסברים שניתנו בעבר לתופעת עבודות העפר העצומות אשר רווחו בארץ בתקופת הברונזה התיכונה מן ועד לבקעת באר-שבע, היו כוללניים ופשטניים מדי, והתבססו בעיקר על שיקולים פונקציונליים.⁷ כך ניסו רבים מחוקרי התקופה להסביר את הסוללות והחלקלקות מנקודת ראות צבאית גרידא, כאמצעי הגנה שפותחו נגד אמצעי התקפה חדשים – המרכבה או איל המצור,⁸ ובדומה לכך הוצע לאחרונה כי הן נועדו למנוע חפירת מנהרות מתחת לחומות הערים הכנעניות.⁹ חוקרים אחרים העדיפו הסברים בעלי אופי 'אזרחי' יותר, כגון דיפון וחיוק של מדרונות התלים¹⁰ או שילוב של הצרכים הצבאיים והיום-יומיים.¹¹

3 ראה למשל: W.F. Albright, 'Palestine in the Earliest Historical Period', *JPOS*, 2 (1922), p. 123; idem, 'Palestine in the Earliest Period', *ibid.*, 15 (1935), pp. 223-224; J. Garstang, *Joshua, Judges*, London 1931, pp. 184, 383; G.R.H. Wright, 'Iran and the Glacis', *ZDPV*, 85 (1969), p. 96. לביקורת על תפישה זו ראה: pp. 24-34 וכן להלן.

4 לסיכום תמציתי ראה: M. Bietak, 'Hyksos', *Lexikon der Ägyptologie* III, Wiesbaden 1980, pp. 94-103; idem, 'Avaris and Piramesse: Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta', *PBA*, 65 (1979), pp. 225-290; idem, 'Canaan and Egypt during the Middle Bronze Age', *BASOR*, 281 (1991), pp. 27-72.

5 להשפעת אתרי הסוללות על עיצוב גופה היישובי של הארץ בתקופה הנדונה ראה: ר' גופנא, 'גופי יישוב מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברונזה התיכונה', *ארץ-ישראל*, יז (תשמ"ד), עמ' 162-167.

6 ראה לאחרונה: א' בירן, 'הסוללה מן התקופה הכנענית התיכונה II בתל דן', *ארץ-ישראל*, כא (תשנ"א), עמ' 56-65.

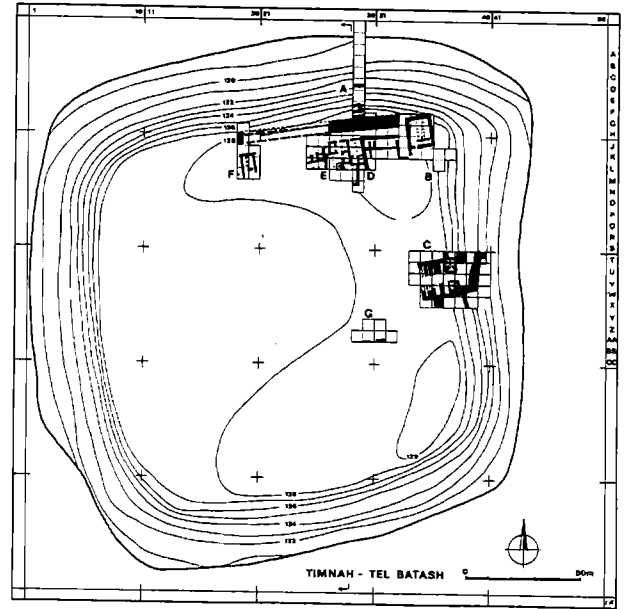
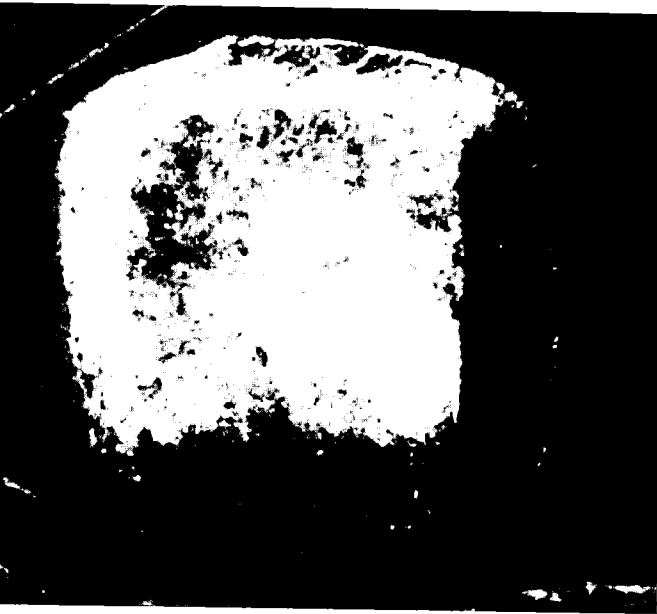
7 W.G. Dever, 'Relations between Syria-Palestine and Egypt in the 'Hyksos' Period', J.N. Tubb (ed.), *Palestine in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Olga Tufnell*, London 1985, p. 73.

8 ראה למשל: K.M. Kenyon, 'Excavations at Jericho, 1952', *PEQ* (1952), p. 71; idem, *Digging Up Jericho*, London 1957, pp. 224-228; idem, *The Archaeology of the Holy Land*, London 1979⁴, pp. 165-166; J. Van Seters, *The Hyksos*, New Haven 1966, pp. 33-37; Y. Yadin, 'Hyksos Fortifications and the Battering-Ram', *BASOR*, 137 (1955), pp. 23-32.

9 L.E. Stager, 'When Canaanites and Philistines Ruled Ashkelon', *BAR*, 17, 2 (1991), pp. 30.

10 P.J. Parr, 'The Origin of the Rampart Fortifications of Middle Bronze Age: Palestine and Syria', *ZDPV*, 84 (1968), pp. 18-45; E. Pennels, 'Middle Bronze Age Earthworks: A Contemporary Engineering Evaluation', *BA*, 46 (1983), pp. 57-61; 'The Middle Bronze Age IIC Defense System' (I. Finkelstein, S. Bunimovitz & Z. Lederman, 'Excavations at Shiloh 1981-1984: Preliminary Report'), *Tel Aviv*, 12 (1985), p. 145.

11 קפלן, ביצורי תקופת הברונזה התיכונה II בארץ-ישראל, תל-אביב: יפו תשל"ב, עמ' 6.

תל בטש וסוללות העפר מתקופת הברונזה התיכונה II המקימות אותו. מימין: תכנית כללית של התל, משמאל: מבט מן האוויר על התל

אליבא דדיוור הגיעה השעה להתעלות מעל להסברים ה'מסורתיים', אשר ממילא אינם מספקים עוד לאור המידע העדכני המצוי בידינו, ולהתמקד בהבנת עצם התופעה של הביצורים המסיוויים בארץ-ישראל וסוריה בתקופת הברונזה התיכונה. זאת לאו דווקא בהקשר של ההתפתחויות הטכנולוגיות בתקופת ה'חיקסוס', אלא על רקע השינויים הפוליטיים והחברתיים-הכלכליים שהתחוללו בארץ בזיקה לנעשה במצרים.¹² לפיכך הוא גורס ש'ביצורי ה'חיקסוס' לא נועדו לעמוד כנגד נשק או טקטיקה מסוימים אלא פשוט להדוף איומים'. האתרים המבוצרים נועדו לדעתו לשמש בסיסי מוצא למסעי מלחמה אסיאתיים למצרים, ולתת גיבוי במקרה שאלה ייכשלו. היסטוריית ביצורי העפר מתקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל מקבילה אפוא לפי הצעתו לתהליך של חדירת המתיישבים האסיאתיים למצרים, השתלטותם עליה וסילוקם ממנה בידי השושלת הי"ח.¹³

בהסברו של דיוור אין כל חידוש של ממש. הסברים פנומנולוגיים הנשענים על האירועים ההיסטוריים בשלב האחרון של תקופת הברונזה התיכונה כ'אלוהים מתוך המכונה' להבנת 'ביצורי החיקסוס', הועלו כבר בעבר.¹⁴ יתרה מזאת, קשה להסכים עם תיאורה של ארץ-ישראל מן המאה העשרים עד

12 דיוור (לעיל, הערה 7).

13 שם, עמ' 73-74. באורח מפתיע שב דיוור ואימץ לאחרונה את הצעתו של ירין (לעיל) בדבר קשר פונקציונלי בין ביצורי העפר לאיל-המצור, ראה: W.G. Dever, 'The Middle Bronze Age', BA, 50 (1987), p. 154

14 ראה למשל: מ' דותן, 'זמן ייסודם של תל מור ואשדוד', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 132-133; J.D. Seger, 'The MB II Fortifications at Shechem and Gezer: A Hyksos Retrospective', *Eretz-Israel*, 12 (1975), pp. 44*-45*

המאה ה־17 לפה"ס כארץ שלווה ושקטה שמערכות הביצור האדירות אשר הוקמו בה החל מתקופת הברונזה התיכונה II כוונו כלפי חוץ בלבד, בציפייה לשחרור המצרי מעול ה'חיקסוס' שיבוא למעלה ממאתיים שנה מאוחר יותר.¹⁵ מאידך גיסא, התעלמות מקריאתו המוצדקת של דיוור לנסות ולהבין את התופעה של ביצורי תקופת הברונזה התיכונה בהקשריה הפוליטיים והחברתיים-כלכליים, תהיה בבחינת שפיכת התינוק עם מי האמבט. המצב הנוכחי הוא פרדוקסלי: דווקא הסבריהם המוקדמים של פיטרי, ויליאם פ' אולברייט וגלן גרסטנג למתחמי הסוללות שהופיעו בארץ-ישראל וסוריה בראשית האלף השני לפה"ס מצטיירים כפנומנולוגיים לעילא בהשוואה להסברים הפונקציונליים והטכניים שהוצעו מאוחר יותר ומקובלים עד היום. זאת מכיוון שהחוקרים הללו ביקשו להבין את המתחמים כחלק מתופעה חברתית ('חיקסוס') אשר הביאה עמה יסודות אדריכליים חדשים. להלן אנסה להמשיך בקו החקירה שהתוו 'האבות המייסדים' של הארכאולוגיה של ארץ-ישראל, ואשרטט מתאר ראשוני להסבר פנומנולוגי עדכני של ביצורי תקופת הברונזה התיכונה.

הנחת היסוד של ההסבר המוצע היא שסוללות העפר וחלקלקות העפר הוקמו בתנאים חברתיים ופוליטיים משתנים. במשך ארבע מאות השנים של תקופת הברונזה התיכונה התאפיין הארגון החברתי-הפוליטי של ארץ-ישראל בשוגות סינכרונית ודיאכרונית, כלומר בהבדלים אזוריים בולטים (למשל בין ההר לאזורי הארץ הנמוכים) ובהשתנות דינמית של מסגרות השלטון.¹⁶ אי לכך לא ניתן להציע מרשם חברתי אחיד לבנייתן של הסוללות והחלקלקות, אלא יש לבחון בקפדנות את ההקשר החברתי-הפוליטי של כל אחת ואחת מהן בנפרד, תוך התחשבות מרבית בתיארוכך. משימה זו אינה קלה בהתחשב במידע המקוטע אשר עומד לרשותנו; אולם עצם ההכרה ברקע החברתי המגוון לביצוען של עבודות העפר העצומות מהווה צעד בעל חשיבות רבה בבניית מודל דינמי להופעתן בארץ, התפשטותן המהירה והתאמתן לצרכיה המשתנים של החברה הכנענית בתקופת הברונזה התיכונה.

סוללות העפר כחידוש תרבותי

סוללות עפר הוקמו מסביב לאתרי יישוב במרכז סוריה ובצפונה כבר בראשית המאה העשרים לפה"ס (למשל באבלה¹⁷), אך בארץ-ישראל הופיעו המוקדמות שבהן רק בחלקה המאוחר של תקופת

15 דיוור (לעיל, הערה 7) הנ"ל (לעיל, הערה 13), עמ' 174-175.

16 ש' בונימוביץ, 'ארץ-ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת: מקרה מבחן לשינוי חברתי-תרבותי בחברה מורכבת', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ן, פרק ב; S. Bunimovitz, 'The Changing Shape of Power in Bronze Age Canaan', *Biblical Archaeology Today, 1990: Proceedings of the Second International Congress on Biblical Archaeology: pre-congress symposium – population, production and power*, Jerusalem, June 1990, supplement, Jerusalem 1993, pp. 142-149

17 P. Matthiae, *Ebla: An Empire Rediscovered*, London 1977, pp. 118-119

מבט מן האוויר על תל בטש: צורת התל נוצרה על-ידי הקמת מתחם רבוע מוקף סוללות עפר בתקופת הברונזה התיכונה II

הברונזה התיכונה II (למשל בתל כברי, 18 בעכו, 19 הסוללה המזרחית בחצור, 20 בתל בורגה²¹ ואולי גם ביבנה-ים²²). תקופת הפריחה של בניית יישובי סוללות בארץ (בעיקר באזורים הנמוכים) היתה ככל הנראה במאה הי"ח לפה"ס (תל דן, 23 העיר התחתונה בחצור, 24 תל בטש²⁵ ועוד). פיגור זה של כמאה עד מאה וחמישים שנה במימוש ההשראה הסורית מחד גיסא והתפוצה המהירה של מתחמי הסוללות מיד לאחר מכן מאידך גיסא משקפים נאמנה לדעתנו את התהליכים החברתיים-הפוליטיים שהתחוללו בארץ בתקופת הברונזה התיכונה II.

- 18 א' קמפינסקי, א' מירון וז"ד נימאייר, 'ארבע עונות חפירה בתל כברי', קדמוניות, 98-90 (תש"ן), עמ' 36; א' קמפינסקי, 'דן וכברי - לתכנון של שתי ערים בתקופת הברונזה התיכונה', ארץ-ישראל, כג (תשנ"ב), עמ' 77.
- 19 M. Dothan, 'Akko: Interim Excavation Report First Season, 1973/4', BASOR, 224 (1976), p. 9; מ' דותן וא' רבן, 'שער הים של עכו מתקופת הברונזה התיכונה', קדמוניות, 47-46 (תשל"ט), עמ' 56-59.
- 20 ע' דונייבסקי וא' קמפינסקי, 'חתיכים בסוללה המזרחית של תל חצור - 1965', עתיקות, י (תש"ן), עמ' 27.
- 21 מ' כוכבי, פ' בק ור' גופנא, 'אפקיאנטיפטריס, תל פולג, תל בורגה ותל זרור - ארבעה אתרים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה II בשרון', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 43-53.
- 22 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 10.
- 23 A. Biran, 'The Triple-Arched Gate of Laish at Tel Dan', IEJ, 34 (1984), pp. 14-19
- 24 Y. Yadin, Hazor (The Schweich Lectures of the British Academy, 1970), London 1972, pp. 32, 201-203
- 25 דונייבסקי וקמפינסקי (לעיל, הערה 20), עמ' 27-28.
- G. Kelm & A. Mazar, Tel Batash (Timnah) Excavations: Third Preliminary Report, 1984-1989
A. Mazar, Archaeology of the Land of the Bible; ראה גם: (BASOR Supplement, 27), Baltimore 1990, p. 49
10,000-586 B.C.E., New York 1990, pp. 180-181

רוב החוקרים שעסקו בהתחדשות התרבות העירונית בארץ-ישראל בראשית האלף השני לפה"ס לא דנו במפורש באופן שבו הועבר רעיון בניית סוללות העפר מסוריה לארץ-ישראל. כך למשל הציע יגאל ידין בפשטנות כי מתחם הענק של חצור הוא פרי 'הגירה רבת ממדים... של קבוצות אנשים שהיו רגילים לדור בכפיפה אחת מכוח מסורת שבטית או אתנית. אם היגרה קבוצה של כ-20,000-30,000 איש לצפון הארץ ושאפה לחיות יחד בעיר אחת טבעי הוא שנתעוררו בעיות... לא נותרה אפוא ברירה אלא לבנות עיר... ולבצרה ככל האפשר'.²⁶ לעומתו כרך יעקב קפלן את הופעת הסוללות ב'התפשטות שבטי האמורי בארץ'.²⁷ דומה שהתפיסה הרווחת כיום בסוגיה זו היא גרסה מתוחכמת יותר של השערתו של קפלן; לפי תפיסה זו הובאו זרעי העיור לארץ (ועמם גם טכניקת הסוללות) על-ידי קבוצות אוכלוסין מהגרות מתחום התרבות העירונית בחוף הלבנון ועמק האורונטוס.²⁸ ואולם לא רק שהסוללות מופיעות בארץ לראשונה מאוחר יותר מן ההגירה המשוערת, כפי שכבר הדגשנו לעיל, אלא שיש הטוענים כי הגירה כזו כלל לא נתקיימה,²⁹ ואילו אחרים הצביעו על הקושי שבהצמדת המכלול התרבותי של התקופה לקבוצת אנשים ממקור גאוגרפי מוגדר.³⁰ דיפוזיה של המצאות (inventions) וחידושים (innovations) במרחב ובזמן היא תהליך חשוב בגאוגרפיה, אנתרופולוגיה וארכאולוגיה.³¹ העיקרון היסודי בתהליך זה הוא שכאשר נוצרת המצאה חדשה שיתרונותיה ברורים מאליהם, היא תתפשט במרחב בתהליך של פעפוע - ממקום המצאתה אל מקומות קרובים אליו, ובהדרגה אל מקומות מרוחקים יותר ויותר. תפיסה זו מוכרת לנו כמובן כעומדת ביסודן של תאוריות אחדות אודות ראשית החקלאות והעיור. ואולם לא מכבר טענו אסתר בוסרפ³² וקולין רנפרו³³ כי השאלה המכרעת איננה איפה ומתי הומצאה המצאה מסוימת, אלא מדוע

26 י' ידין, חצור: ראש כל הממלכות האלה', תל-אביב 1975 עמ' 131.

27 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 11.

28 קניון (לעיל, הערה 8, ספרה משנת 1979), עמ' 150-194; idem, *Amorites and Canaanites*, London 1966; pp. 58-60; idem, 'Palestine in the Middle Bronze Age', *CAH II*, 1 (1973), pp. 82-86 (3, עמ' 88; א' קמפינסקי, תקופת הברונזה התיכונה (מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, 6, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 18, 81; הנ"ל (לעיל, הערה 18), עמ' 76; מור (לעיל, הערה 25), עמ' 189-188.

29 P. Gerstenblith, *The Levant at the Beginning of the Middle Bronze Age*, Winona Lake, 1983, pp. 123-125; J. Tubb, 'The MB IIA Period in Palestine: Its Relationship with Syria and Its Origin', *Levant*, 15 (1983), pp. 49-62

P. Beck, 'The Middle Bronze Age IIA Pottery from Apehek, 1972-1984: First Summary', *Tel Aviv*, 12 (1985), p. 199

C. Renfrew, 'The Anatomy of Innovation', *Approaches to Social and Cultural Change*, London 1984, pp. 390-418

E. Boserup, *Population and Technological Change*, Chicago 1981

33 לעיל, הערה 31; הנושא של חידושים טכנולוגיים ואימוצם זכה לאחרונה לדיונים מפורטים. ראה למשל: D.A. Spratt, 'The Analysis of Innovation Processes', *Journal of Archaeological Science*, 9 (1982), pp. 79-94; S.E. van der Lecuw & R. Torrence (eds.), *What's New? A Closer Look at the Process of Innovation*, London 1989; B. Pfaffenberger, 'Social Anthropology of Technology', *Annual Review of Anthropology*, 21 (1997), pp. 491-516; P. Lemonnier (ed.), *Technological Choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London 1993; M.A. Dobres & R.H. Hoffman, 'Social Agency and the Dynamics of Prehistoric Technology', *Journal of Archaeological Method and Theory* 1, 3 (1994), pp. 211-258

נקלטה בתקופה ובסביבה מסוימות. לכל המצאה יתרונות וחסרונות בהקשרים חברתיים-תרבותיים שונים; לכן לא תתפשט ההמצאה למחרת המצאתה ובאופן אוטומטי, אלא לכשיווצרו תנאים חברתיים ואחרים לקבלתה. בהקשר זה מבדיל רנפרו בין המצאה לחידוש – חידוש הוא המצאה שאומצה בתהליך בִּרְרָה מודע (innovation choice).

בין ארץ-ישראל לסוריה התקיים קשר תרבותי רצוף שלא ניתק גם במהלך המשבר העירוני, בתקופת הברונזה הביניימית, ואף-על-פי-כן לא אימצה החברה בכנען את סוללת העפר כאמצעי תיחום ומיגון אלא עשרות שנים לאחר שהומצאה. אפשר כמובן לפטור את העניין בקלות ולטעון שהשימוש בסוללות עפר בסגנון הסורי בארץ-ישראל כרוך בהופעתן של הערים הראשונות בתקופת הברונזה התיכונה II. ואכן דעה מקובלת היא כי תנאי מוקדם והכרחי לביצוען של עבודות העפר המסיוויות הוא מסגרת ארגונית של ממשל מרכזי ותקיף אשר ביכולתו לתכנן, לרכז ולנצל כוח אדם רב, לייצר ולחלק עודפי מזון ואף לכפות את מדיניותו.³⁴ אך כנגד טיעונים אלה ניתן להעמיד קושיה פנומנולוגית: מדוע זכתה דווקא שיטת הסוללות לפופולריות כה רבה עד כי חלק הארי מן היישובים החדשים, בעיקר במישור החוף ובעמקים, הוקפו בהן ולא בחומות אבן ולבנים כפי שהיה מקובל בתקופת הברונזה הקדומה? והרי כמה דוגמאות מוקדמות יחסית בתקופת הברונזה התיכונה II, כגון תל אפק, תל פולג ואולי גם תל זרור,³⁵ מעידות שניתן היה לבנות גם חומה סתם או חומה שחלקלקת עפר למרגלותיה, שיטה שמקובל לראותה כמקומית ובעלת שורשים בתקופת הברונזה הקדומה.³⁶ זאב הרצוג ניסה לתרץ קושיה זו בטיעונים טכניים וכלכליים.³⁷ לדעתו בתנאים של שקט יחסי וגידול אוכלוסייה נמרץ, גיבוב עפר לסוללה הוא תהליך קל ומהיר יותר מאשר העסקת עשרות ומאות פועלים מיומנים בחציבה, הובלה ובנייה של יסודות אבן לחומות ובליוני לבנים למבני-העל שלהן. כפי שנראה להלן, בטיעונים אלה יש ממש, אך ראוי להוסיף עליהם את הממד החברתי: הפופולריות הרבה של סוללות העפר בארץ-ישראל בשלהי תקופת הברונזה התיכונה II ובראשית תקופת הברונזה התיכונה II מלמדת לדעתנו שבמקום ובזמן הנדונים, כמו גם במצב החברתי הסגולי ששרר בארץ באותה עת, היה לחידוש אדריכלי זה יתרון יחסי על שיטות תיחום ומיגון אחרות.

סוללות העפר כסמל כוח

אדריכלות מוגומנטלית מסוגים שונים מופיעה בתרבויות קדומות ומודרניות כאחת. עיקרון בסיסי ומשותף המאפיין אותה בכל התרבויות הללו הוא שבהיקפה ובתיחומה היא עולה על הדרישות

34 ראה למשל: ידן (לעיל, הערה 26), עמ' 135; דיור (לעיל, הערה 13; מזר (לעיל, הערה 25), עמ' 181; קמפינסקי (לעיל, הערה 18), עמ' 76-77: "A Reflection of Social Organization and Political Formations", *Tel Aviv*, 19 (1992), pp. 201-220.

35 כוכבי, בק וגופנא (לעיל, הערה 21).

36 פאר (לעיל, הערה 10).

Z. Herzog, 'Middle and Late Bronze Age Settlements (Strata XVII-XV)', Z. Herzog, G. Rapp, Jr. & O. Negbi (eds.), *Excavations at Tel Michal, Israel*, Minnesota 1989, p. 33.

המעשיות פונקציונליות שעליה למלא. כיוון שכך, ברור לכול שהושקעו בה משאבים רבים, כגון: זמן, חומרים, תכנון ועבודה. יתרה מזאת, משאבים אלה בזבזו ביד רחבה. האדריכלות המונומנטלית משקפת אפוא התנהגות אנושית הידועה בשם 'צריכה ראוותנית' (conspicuous consumption).³⁸ ברוס טריגר בחן לאחרונה את הקשר שבין התנהגות זו לאדריכלות מונומנטלית והסיק כי מכיוון שבדרך כלל מוכתבת ההתנהגות האנושית על-ידי מאמץ לחסוך באנרגיה בעת השגתם, ייצורם והפצתם של טובין החיוניים לקיום האנושי, הרי היכולת לבזבז אנרגיה לצרכים לא מעשיים – וזאת בעיקר על-ידי העסקתם של אנשים אחרים – מסמלת באופן אוניוורסלי כוח.³⁹ ארכיטקטורה מונומנטלית היא לפיכך ביטוי סמלי ליכולתו ולכוחו של השליט. יתר על כן, שיתופם של בני המעמד הנמוך בבניית מונומנטים בזבזניים המפארים למעשה את כוחו של השליט, מבהיר להם את מקומם בסולם החברתי ומגביר בהם את תחושת נחיתותם; בכך נשמר כמובן הסדר החברתי הקיים ואף מתחזק. מתברר עוד שהצורך לבטא כוח ולהשקיע בצריכה ראוותנית חזק יותר בתקופות גיבושן ועיצובן של ציוויליזציות כמו גם בתקופות מעבר, כאשר מעמדם של השליטים החדשים עדיין אינו יציב דיו.⁴⁰

מכיוון שלאדריכלות מונומנטלית תפקיד חשוב בייצובן של תצורות חברתיות פוליטיות וכלכליות חדשות, הרי ניתן להבין טוב יותר תהליך חברתי שהתרחש בתקופה מסוימת על-ידי לימוד כל המבנים שהוקמו באותו זמן.⁴¹ מסקנה זו מחזירה אותנו לעיון בסוללות העפר ובהקשר החברתי שבו הוקמו. בתקופת הברונזה התיכונה II התחולל בארץ שינוי חברתי מורכב שכמהלכו נוצרו מסגרות חברתיות פוליטיות שונות מאלה שאפיינו אותה בתקופת הברונזה הביניימית (ראה להלן). במקביל לכך לאחר שלב של התיישבות פרוזה – שלמרבה התסכול אינו מוכר עדיין דיו⁴² – החלו להופיע

38 T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York 1899
 39 B. Trigger, 'Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour', *World Archaeology*, 22 (1990), pp. 119-131

40 J. Marcus, 'The Iconography of Power among the Classic Maya', *World Archaeology*, 6 (1974), pp. 83-94; J. Cherry, 'Generalization and the Archaeology of the State', D.R. Green, C.C. Haselgrove & M. Spriggs (eds.), *Social Organisation and Settlement (BAR Supplementary Series, 47)*, Oxford 1978, pp. 429-431; idem, 'Power in Space: Archaeological and Geographical Studies of the State', J.M. Wagstaff (ed.), *Landscape and Culture*, Oxford 1987, pp. 168-172; D. Miller & C. Tilley (eds.), *Ideology, Power and Prehistory*, Cambridge 1984; K.W. Whitelam, 'The Symbols of Power: Aspects of Royal Propaganda in the United Monarchy', *BA*, 49 (1986), pp. 166-173; A.B. Knapp, 'Ideology, Archaeology and Polity', *Man*, 23 (1988), pp. 133-163; P.V. Kirch, 'Monumental Architecture and Power in Polynesian Chiefdoms: A Comparison of Tonga and Hawaii', *World Archaeology*, 22 (1990), pp. 206-221

41 טריגר (לעיל, הערה 38), עמ' 128.
 42 שלב זה כונה לאחרונה 'ברונזה תיכונה א' (MB IA), בהתאם לשיטת המינוח הנוקטת את הכינויים הבאים: ברונזה תיכונה II = ברונזה תיכונה I; ברונזה תיכונה II = ברונזה תיכונה II; ברונזה תיכונה II = ברונזה תיכונה III; וראה: גרסטנבלית (לעיל הערה 29), עמ' 106; R. Gophna & Y. Portugali, 'Settlement and Demographic Processes in Israel's Coastal Plain from the Chalcolithic to the Middle Bronze Age', *BASOR*, 269 (1988), pp. 12, 17, 76, 78.

בארץ יישובי הסוללות. אין ספק שיש בכך כדי להעיד על מעבר לצורת ארגון חברתית-פוליטי שונה, אך דומה שבשלב ראשוני זה של גיבוש המסגרות החדשות היו עדיין כוחם ויכולתם של השליטים המקומיים מצומצמים למדי, והדבר מצא את ביטויו באדריכלות הציבורית. בוודאי היה קיים בתקופה פורמטיבית זו כוח חברתי לתת ביטוי סמלי לכוחם של השליטים החדשים על-ידי צריכה ראוותנית של אבן ולבנים, אך כדי להקיף את יישוביהם בחומות ענק מרשימות כדוגמת אלה שרווחו בתקופת הברונזה הקדומה III-II⁴³ נזקקו השליטים לקבוצה גדולה של מומחים לדבר, החל משלב התכנון וכלה בתהליכי הבנייה ממש.⁴⁴ יתרה מזאת, היה עליהם לשאת בהוצאות הכלכליות של העסקת המומחים ולספק להם כוח אדם מיומן לביצוע המשימה. סוללות העפר לעומת זאת אפשרו להקיף בקלות ובהוצאות קטנות יחסית לא רק את היישוב עצמו אלא גם שטח נרחב ובלתי מיושב מעבר לו (כמסתבר ממתחמי בורגה ויבנהיים⁴⁵), ולהשיג תוצאה מרשימה ביותר. די היה במומחים בודדים לשם תכנון הסוללות ולשם פיקוח על הקמתן, כלומר על בניית הליבה ועל השפיכה המתוחכמת של שכבות העפר השונות, שנחפרו ממש בקרבתו המידית של אתר הבנייה.

אשר לכות האדם ולמסגרת הארגונית שנדרשו להקמת סוללות העפר הענקיות, מקובל להעריך כי מדובר באלפי אנשים ובהכרח בארגון חברתי מפותח ששלט על עורף יישובי נרחב שממנו הושג כוח האדם. ואולם כבר מומן טען דיוויד קפלן שכאשר הארכאולוגים קובעים כי מבנה מונומנטלי 'נבנה בבת-אחת' קיימת אי בהירות רבה באשר לכוונתם: האם נבנה תוך עשרים וחמש, חמישים ואולי מאה שנה? מבנים מונומנטליים רבים נבנו בכמה שלבים, ולפיכך אין צורך לשער שגדודים עצומים של פועלים עסקו בבנייתם.⁴⁶ יתר על כן, חברות באמריקה התיכונה ובאיי האוקיינוס השקט שלא היו מאורגנות מבחינה פוליטית כמדינות (נחלות צ'יף [chiefdoms]⁴⁷) הקימו מונומנטים אדריכליים מרשימים מאוד על-ידי כמה מאות איש לכל היותר ששיתפו פעולה מרצון. גם באסיה ובאמריקה הצפונית ניתן להצביע על עבודות ציבוריות רחבות היקף שנעשו כמבצע משותף מקומי בלבד. טיעוניו של קפלן זכו לאישוש ניכר בעקבות המחקרים הרבים על המבנים המגליתיים והמונומנטים

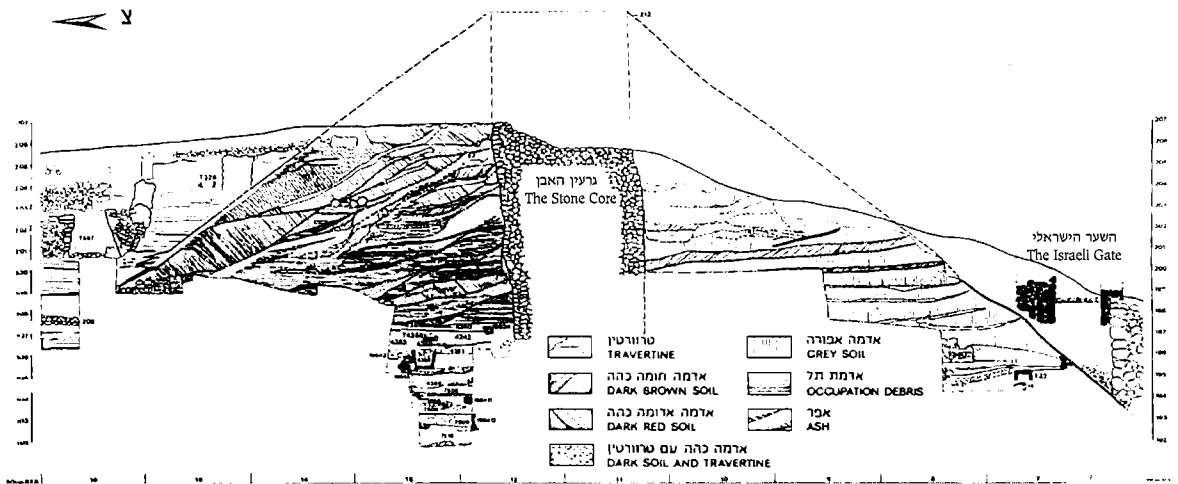
43 P. de Miroschedji, 'The Early Bronze Age Fortifications at Tel Yarmuth — An Interim Statement', *Eretz-Israel*, 21 (1990), pp. 48*-61*

44 הרצוג (לעיל, היזרה 37).

45 כוכבי, בק וגופנא (לעיל, הערה 21), עמ' 45, 53; "קפלן, 'יבנה-ים', אחא"ח, עמ' 572; ראה גם: בירן (לעיל, הערה 6), עמ' 64. לתופעה דומה במיתחם הסוללות מתקופת הברונזה התיכונה II בתל הרור ראה: א' אורן ו' יקותיאל, 'מערכת הביצורים מתקופת הברונזה התיכונה בתל הרור', ארץ-ישראל, כה (תשנ"ו), עמ' 32.

46 D. Kaplan, 'Men, Monuments, and Political Systems', *Southwestern Journal of Anthropology*, 19 (1963), p. 401; וראה גם: T.K. Earle, 'Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective', *Annual Review of Anthropology*, 16 (1987), p. 290

47 נחלת צ'יף היא דרגת התפתחות חברתית-פוליטית הנמצאת בין חברה שוויגית (עדה או שבט) לחברה ריבונית (מדינה). מאפייניה הבולטים ביותר הם: דירוג חברתי לפי מידת הקרבה הגניאולוגית לאב קדמון משותף ומנהיג (צ'יף) אשר מנהל את היחידה המדינית-הטריטוריאלית בעזרת מקורביו. וראה למשל: מ"ד סהלינס, 'איש עני, איש עשיר, איש גדול, צ'יף: טיפוסים פוליטיים במלינזיה ובפולינזיה', מ' שוקד, ע' מרקס, ש' דשן (עורכים), פרקים באנתרופולוגיה חברתית, ירושלים-תל-אביב תש"ם, עמ' 153-162. לטקירה מקיפה ועדכנית של נחלות צ'יף ומאפייניהן האנתרופולוגיים והארכאולוגיים ראה: ארל (לעיל, הערה 46); T.K. Earle (ed.), *Chiefdoms: Power, Economy and Ideology*, Cambridge 1991

חתך בצדה הדרומי של סוללת העפר המקיפה את תל דן

הניאוליתיים בבריטניה, מערב אירופה ומלטה - שבחלקם הושקעו מיליוני מטרים מעוקבים עפר ושעות עבודה - ועל נחלות הציף שככל הנראה הקימו אותם.⁴⁸ דומה כי המידע רב הערך שנאסף מן הסוללה בתל דן מרמז על האפשרות שנבנתה בכמה שלבים ובשל כך שיטות בנייתה שונות בקטעים שונים.⁴⁹ גם אומדן היקף העבודה וכוח האדם שנדרשו לבנייתה מפתיע בצניעותו: רק כאלף פועלים נדרשו במשך שלוש שנים כדי להקים סוללה של מיליון מטרים מעוקבים עפר ואבן.⁵⁰ לתוצאות בסדר גודל דומה הגיע גם הרצוג בחישוביו באשר לסוללה בתל מיכל (מאתיים עובדים במשך ארבעה חודשים למסד שנפחו כשלושים ושניים אלף מטרים מעוקבים).⁵¹ ראוי להדגיש שקיימות סוללות, כמו זו של יבנהיים, שאינן כוללות ליבה בנויה (לפחות בחלקן שנחקר), ויש לשער שבנייתן היתה פשוטה ומהירה עוד יותר.⁵² יתר על כן, גם אם נבנו הסוללות בדרך ובאתרים אחרים לא במבצע יחיד או בפרק זמן קצר, אלא במשך עשר, חמש-עשרה או עשרים שנה, אין ביכולתנו לאבחן דקויות קרמיות וקונסטרוקטיוויות שיעמידו אותנו נכוחה על משך הבנייה. מסתבר אפוא שהשליטים המקומיים יכלו להקים מתחמי סוללות מרשימים אפילו בעזרת כוח האדם המקומי והמוגבל שעמד לרשותם. ואולם אפשר שהגדילו אותו בנצלם יחסי שארות או קשרים

C. Renfrew, 'Beyond a Subsistence Economy: The Evolution of Social Organization in Prehistoric Europe', C.B. Moore (ed.), *Reconstructing Complex Societies (BASOR Supplement, 20)*, Ann Arbor 1974, pp. 69-95 ; idem, 'Monuments, Mobilisation and Social Organisation in Neolithic Wessex', D.L. Oliveira, 'Monuments: וראה גם: *Approaches to Social Archaeology*, Edinburgh 1984, pp. 225-245 and Social Complexity: A New Line of Enquiry?', *Oxford Journal of Archaeology*, 5 (1986), pp. 103-107

49 בירדן (לעיל, הערה 6).

50 שם, הערה 17.

51 הרצוג (לעיל, הערה 37), עמ' 32.

52 קפלן (לעיל, הערה 45); ראה גם: אורן ויקותיאלי (לעיל, הערה 45), עמ' 23.

תל חצור - מבט מן
האוויר על האתר ועל
סוללות העפר מתקופת
הברונזה התיכונה II
המקיפות אותו (1958)

שבטיים עם אוכלוסיית הרועים והנוודים שבקרבת יישוביהם. כידוע לפי הפירוש החברתי-פוליטי המקובל של כתבי המארות, צמחו הערים החדשות בארץ בתקופת הברונזה התיכונה II מתוך יחידות שבטיות.⁵³ ואכן הדעת נותנת שבתוך השטח הנרחב שהוקף בסוללות העפר, ואשר רק מיעוטו נתפס על-ידי מבני קבע, יכולה היתה להסתופף לעתים מזומנות אוכלוסייה פסטורלית ניכרת.⁵⁴ כמה מן המתחמים הללו (כגון תל בורגה ויבנה-יים) ננטשו במהלך תקופת הברונזה התיכונה II, עוד בטרם התמלא השטח במבנים, והדבר מעורר חשד כי לפנינו 'שרידים מאובנים' שהותירו אחריהן יחידות חברתיות-פוליטיות קדם-עירוניות אשר השכילו להקים מתחמי סוללות ענקיים, אך כשלו בהתפתחותן לכדי חברה עירונית כדוגמת זו שצמחה ביישובי סוללות אחרים כגון: כברי, עכו, דן, חצור ואשקלון.⁵⁵ רק מחקר נוסף בעל אוריינטציה חברתית באתרים אלה ובשכבות היישוב המוקדמות של יישובי הסוללות האחרים מתקופת הברונזה התיכונה II יוכל להאיר את עינינו בנוגע לתהליך המעבר מחברה שבטית לחברה עירונית שהתרחש באותה תקופה.

לא דנו עד כה בשאלה אם סוללות העפר שימשו גם אמצעי מיגון וביצור או היו רק מפעל בנייה ראוותני. שאלה זו רלוונטית ביותר לענייננו, שכן בניית ביצורים משוכללים ומרשימים, מעבר לצרכים ההגנתיים המעשיים, נושאת מסר ברור בדבר כוחו של השליט אשר הקימם ומתחזקם.⁵⁶ דא עקא, תפקידן הצבאי של הסוללות מוטל בספק, מכיוון שבראשן של רבות מהן לא התנוססה כלל חומה,⁵⁷ והגנה על סוללות חשופות שאורכן מאות מטרים – גם אם הטיפוס עליהן אינו דבר של מה בכך – נראית בלתי-אפשרית.⁵⁸ ראוי אפוא לשקול בכובד ראש את האפשרות של 'שלום מצרי' בימי

53 ב' מזר, 'ארץ כנען בימי הממלכה התיכונה של מצרים', כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 19, 21; הנ"ל, 'תקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל', שם, עמ' 54, 58; G. Posner, 'Syria and Palestine c. 2160-1780 B.C.', *Relations with Egypt*, CAH I, 2A (1971), pp. 555-556; אהרוני (לעיל, הערה 3), עמ' 86-87; נ' נאמן, 'ארץ-ישראל בתקופה הכנענית: תקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברונזה המאוחרת (2000-1200 לפני הספירה בקירוב)', 'אפעל (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, א, ירושלים 1982, עמ' 144-149; גרסטנבלית (לעיל, הערה 29), עמ' 18-19; דיוור (לעיל, הערה 13), עמ' 159; גופנא ופורטוגלי (לעיל, הערה 42), עמ' 19-21; מזר (לעיל, הערה 25), עמ' 186; D.B. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton 1992, pp. 87-93.

54 ראה גם: מ' ברושי ור' גופנא, 'ארץ-ישראל בתקופת הברונזה התיכונה II: יישובים ואוכלוסייה', קתורה, 31 (ניסן תשל"ד), עמ' 3-26 הערה 16.

55 לחשיבותם של מקרי כשל (null cases) כאלה להבנת תהליכי התהוותה של המדינה ראה: J.F. Cherry, 'The Emergence of the State in the Prehistoric Aegean', *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, (1984), pp. 21-22.

56 טריגר (לעיל, הערה 39), עמ' 120-121. וראה גם וייטלם (לעיל, הערה 40), עמ' 169.

57 למשל בדרן (בירן) (לעיל, הערה 16), עמ' 64; חצור (דונייבסקי וקמפינסקי (לעיל, הערה 20)); תל כברי (א) קמפינסקי, 'הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה', הנ"ל (עורך), כברי: עונת החפירות 1986, דין וחשבון ראשוני, תל-אביב 1987, עמ' 24-27; הנ"ל, 'הסוללה וביצורי הברונזה התיכונה', הנ"ל ור"ד נימאייר (עורכים), כברי: עונת החפירות 1990, דין וחשבון ראשוני 5, תל-אביב 1991, עמ' 24-26; יבנה-יים (קפלן) (לעיל, הערה 45); תל מיכל (הרצוג) (לעיל, הערה 37), עמ' 32; ותל בטש (קלם ומזר) (לעיל, הערה 25), עמ' 48-50, ציור 3; ראה גם: אורן ויקתיאלי (לעיל, הערה 45), עמ' 22.

58 כבר פיטרי התחבט בשאלת יכולת ההגנה של סוללות העפר בתל אל-יהודיה, והציע כי הצירוף של חשיפת התוקף בגלל השיפוע הארוך של הסוללות והצבת קשתים בראשן יכול לספק תשובה נאותה לשאלה; ראה: פיטרי (לעיל, הערה 1), עמ' 9. אך ראה את הסתייגותם של דונייבסקי וקמפינסקי (לעיל, הערה 20), הערה 16.

השושלת הי"ב - למצער באזוריה הנמוכים של הארץ, ואולי גם בהר.⁵⁹ לחילופין יש לחפש אחר טקטיקת הגנה צבאית שתתאים לנתונים הארכאולוגיים המביכים.

כזכור לאחר הופעתן של סוללות העפר הראשונות בארץ היה תהליך אימוצן באתרי יישוב נוספים (בעיקר במישורים ובעמקים) מהיר יותר מקליטתן הראשונות. תופעה זו מעידה על האצת התגבשותן של המסגרות החברתיות הפוליטיות החדשות ועל התיישבותם הגוברת והולכת של הגורמים הנוודיים למחצה. דומה שאלו תוצאותיה של פעילות גומלין חברתית מן הסוג שאובחן לאחרונה במקרי מבחן רבים ברחבי העולם: בין ישויות פוליטיות זהות ושוות מעמד החולקות תרבות אחת מתקיימים יחסי גומלין מגוונים, הכוללים בין היתר מסחר, לוחמה, העברת חידושים ותיקוי תחרותי (peer polity interaction).⁶⁰ הרצון להשיג מעמד שווה או גבוה יותר מן הישויות החברתיות הפוליטיות השכנות על-ידי הצגת עושר וסמלי כוח רבים יותר הוא גורם חשוב במערכת היחסים בין ישויות כאלה. אם אחת מהן השיגה את מעמדה על-ידי הקמת סוג מסוים של מונומנט, הרי בניית מונומנט גדול ומפואר יותר תביא עמה מעמד נכבד יותר. העברת חידושים מישות אחת לאחרת קשורה אף היא לתהליכים החברתיים הללו, אשר מניעים את ההתפתחות הכלכלית והחברתית.⁶¹ בלשון ציורית ניתן לתאר זאת כתהליך שבו מטפסות ישויות חברתיות שוות מעמד בסולם החברתי כשהן מושכות האחת בציציות ראשה של רעותה.⁶² נראה שהתיקוי התחרותי אשר שרר בין היחידות השבטיות בארץ בתקופת הברונזה התיכונה II הוא שהביא לתפוצתו המהירה של רעיון הקמת סוללות העפר מיד עם הופעתו בארץ ולבניית מתחמי ענק ריקים למחצה מיישוב. יתר על כן, קרוב לוודאי שהקמת הסוללות תרמה לגיבוש הסולידריות החברתית של הקבוצות השונות, לחיזוק מעמדם של המנהיגים השבטיים ולהתפתחות חברה ריבודית עירונית.

חלקלקות ודמוגרפיה

סוג אחר של 'ביצורי חיקסוס', אשר נדון בדרך כלל יחד עם סוללות העפר, הוא החלקלקה, דהיינו מילוי מלאכותי שנשפך על המורדות של תל קיים או גבעה טבעית. כמה חלקלקות אשר זכו לאחרונה לעיון מפורט מחזקות את טענתנו בדבר הצורך להחליף את ההסבר הפונקציונלי האחד לתופעת עבודות העפר העצומות בתקופת הברונזה התיכונה במגוון הסברים 'פנומנולוגיים'. במילים אחרות, ההסבר שטוינו לעיל לגבי הופעתן ותפוצתן של סוללות העפר אינו נכון בהכרח לתופעת החלקלקות, ויש לחפש עבורן הסבר 'פנומנולוגי' בהקשר שונה.

בעקבות החפירות בשילה, שבהן נתברר כי בשלהי תקופת הברונזה התיכונה הורחב שטח הגבעה

59 לדעה שונה ראה: רדפורד (לעיל, הערה 53), עמ' 76-80.

60 C. Renfrew & J.F. Cherry (eds.), *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*, Cambridge 1986

61 C. Renfrew, 'Introduction: Peer Polity Interaction and Socio-Political Change', שם, עמ' 8.

62 שם, עמ' 11.

חתך בחלקקה
מתקופת הברונזה
התיכונה II בשילה;
ניתן לראות את סוגי
העפר השונים
המרכיבים אותה
ואת קירות התמך
שהובלעו בתוכה

הטבעית בעזרת מילויי אבן ועפר שנסמכו אל קירות תמך מוצקים,⁶³ בתן לדרמן מחדש את ביצורי שכם והגיע למסקנה כי גם באתר זה נעשתה בערך באותו זמן פעולת מילוי רבת היקף שהגדילה את

I. Finkelstein, 'Summary and Conclusions: History of Shiloh from the Middle Bronze Age II to Iron II' 63
(I. Finkelstein, S. Bunimovitz & Z. Lederman, Excavations at Shiloh 1981-1984: Preliminary Report),
Tel Aviv, 12 (1985), pp. 159-165

שטחו.⁶⁴ מסקנה זו אוששה והורחבה על-ידי דוד אוסישקין, שהראה בבירור כי קיר A - כביכול חומתה הקיקלופית של שכם בתקופת הברונזה התיכונה II ג - אינו אלא קיר תמך מסיווי שנבלע רובו ככולו במערכת המילויים הגדולה.⁶⁵ יתר על כן, מעיון מדוקדק שערך אוסישקין בביצורי תקופת הברונזה התיכונה ביריחו עלתה תמונה דומה, ולפיה סדרת סוללות העפר שנחשפה על ידי קתלין קניון וחלקלקת האבן שלמרגלותיהן אינן אלא חלק ממערכת מילויי כבירה שהרחיבה את שטח התל הקיים.⁶⁶ חשוב להדגיש שאמנם קיימים בשכם וביריחו ביצורים של ממש מעל לקירות התמך ומילויי העפר, אך ברור עתה שעיקר עבודות המילוי נעשו מפנים לביצורים; מטרתן של עבודות אלה היתה אפוא אזרחית גרידא ולא צבאית. מבדיקת תכניותיהם של שני האתרים⁶⁷ עולה כי ביריחו הגדילו המילויים את שטח האתר מתקופת הברונזה הקדומה פי שניים (משבעה-עשר לכשלושים ושבעה דונם), ובהיקף כזה (אם לא יותר) גדל גם שטח היישוב מתקופת הברונזה התיכונה II א בשכם (לפחות משישה-עשר לכארבעים ושניים דונם). על המילויים הוקמו ביריחו מבנים פרטיים,⁶⁸ ובשכם - מבנים ציבוריים כגון: השער הצפוני-המערבי והמבנים הסמוכים לו, מקדש המגדל והשער המזרחי.⁶⁹ תהליך דומה של הגדלת השטח המיושב על-ידי מילוי ודיפון של מורדות התלים התרחש ככל הנראה בשלהי תקופת הברונזה התיכונה גם באתרים נוספים (למשל בגזר⁷⁰), ויש להבינו על רקע גידול האוכלוסין הדרמטי שידעה ארץ-ישראל במהלך תקופה זו.⁷¹

התופעה של הרחבת אתרי יישוב קיימים בעזרת עבודות עפר גדולות אשר עקרונות היסוד הטכניים שלהן שאולים ממתחמי הסוללות, מלמדת אותנו שוב כי אימוץ המצאות חדשות והתאמתן לתנאים הסגוליים יתרחשו רק בנסיבות חברתיות מתאימות. כך נעשו מפעלי הבנייה הגדולים בהר המרכזי בעיקר בתקופת הברונזה התיכונה II ג, כאשר האזור התמלא בכשליש מאוכלוסיית הארץ,⁷² והושלם בו תהליך התגבשותם של כמה מרכזי יישוב עיקריים. גם כאן אין הכרח להניח את פעילותן של

64 צ' לדרמן, 'טכניקת הבניה בשילה בתקופת הברונזה התיכונה II וה"מילוא" אשר בשכם', הקונגרס הארכיאולוגי האחד-עשר בישראל: תקצירי ההרצאות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 38.

65 D. Ussishkin, 'Notes on the Fortifications of the Middle Bronze II Period at Jericho and Shechem', BASOR, 276 (1989), pp. 41-50

66 שם, עמ' 29-41.

67 K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho, III: The Architecture and Stratigraphy of the Tell: Text.*, London 1981, fig. 4; G.E. Wright, *Shechem: The Biography of a Biblical City*, New York 1965, fig. 13; J.D. Seger, 'The Middle Bronze Age IIC Date of the East Gate at Shechem', *Levant*, 6 (1974), fig. 1

68 E. Sellin & C. Watzinger, *Jericho*, Osnabruck 1973 (Leipzig 1913), plan 3

69 אוסישקין (לעיל, הערה 65), עמ' 49-50.

70 ש' בונימוביץ, 'חלקלקה 10014 וביצורי גזר בתקופת הברונזה המאוחרת', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 205.

71 לפי חישוביהם של ר' גופנא ומ' ברושי גדלה אוכלוסיית הארץ מכעשרת אלפים עד חמישה-עשר אלף נפש בתקופת הברונזה הביניימית לכמאה וארבעים אלף בתקופת הברונזה התיכונה II ב-ג. וראה: ר' גופנא, תקופת הברונזה הביניימית (מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, 5), תל-אביב תשמ"ט, עמ' 124; ברושי וגופנא (לעיל, הערה 54), עמ' 22. ראה גם: גופנא ופורטוגלי (לעיל, הערה 42), עמ' 20-21.

72 I. Finkelstein, 'The Land of Ephraim Survey 1980-1987: Preliminary Report', *Tel Aviv*, 15-16 (1988-1989), table 22; 'הר יהודה המקראי - מנוודות לממלכה לאומית', נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים 1990, עמ' 196.

מסגרות חברתיות על-מקומיות וניוד של אלפי פועלים לאתרי הבנייה. ואכן במקום אחר ניסיתי להפריך את הדעה בדבר קיומה של ישות מדינית רחבת היקף - ממלכת שכם 'היקסוסית' - באזור ההר המרכזי בתקופת הברונזה התיכונה II, והצעתי כי באזור זה היו באותה תקופה כמה ישויות חברתיות-פוליטיות אוטונומיות.⁷³ מכל מקום יש להניח שלרשותן של המסגרות החברתיות בהר עמדו משאבי כוח אדם מוגבלים, גם אם שולבו בהן (מרצון או מאונס) קבוצות של רועים ונוודים למחצה.

בממצא הארכאולוגי של תקופת הברונזה התיכונה קיימות גרסאות נוספות ומגוונות של סוללות, חלקלקות ועבודות עפר שונות, ולא נוכל לדון כאן בכלן. אולם הניסיון להתוות הסבר 'פנומנולוגי' גמיש לתופעה זו, הייחודית לתקופת הברונזה התיכונה, מלמד שרק מחקר אשר מדגיש את ההקשר הסגולי של היבטיה הטכניים, כמו גם החברתיים-פוליטיים של התופעה, יוכל להבהיר ולמקמה בעולמם הפונקציונלי, החברתי, הסמלי והאידיאולוגי של אנשי תקופת הברונזה בארץ-ישראל.

73 ש' בונימוביץ, 'תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות-פוליטיות בהר המרכזי של ארץ-ישראל ערב ההתנחלות הישראלית', שם, עמ' 266-273.